

Тетяна Пастушенко,
к.і.н., с.н.с., Інститут історії України НАН України
(Київ) Україна, tetiana_p@ukr.net

УКРАЇНЦІ В ГУЛАГ В ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ВИДАННЯХ: ДЖЕРЕЛА І СТАН ДОСЛІДЖЕНЬ

Енциклопедичні та довідкові видання є маркером розвитку наукових досліджень, вони демонструють тематичний спектр піднятих питань та глибину їх опрацювання, напрямки подальших пошуків. Фундаментальні дослідження сталінського режиму розпочалися лише після розпаду СРСР, демократизації суспільного життя й часткового розсекречення архівів спецслужб у пострадянських країнах. За цей час науковці пройшли шлях від публікацій статей (на початку без права вказувати архівне джерело), мемуарів, збірників документів, монографій до створення довідкових сайтів, баз даних на репресованих та співробітників спецслужб, віртуальних музеїв.

У цій статті представлений короткий огляд довідкової та енциклопедичної літератури про сталінські репресії, досвід підготовки якої є важливим для подальшого розвитку проекту Інституту історії України НАН України «Україна. Друга світова війна. Енциклопедія». У цьому енциклопедичному проекті пропонується наочно показати одночасне функціонування репресивних машин нацистської Німеччини та Радянського Союзу та хід бойових дій, й провести паралелі між ними.

Нині найбільшими центрами дослідження сталінських репресій є історико-просвітницьке, благодійне, правозахисне товариство Меморіал та державна програма видання історико-документальних книг серії «Реабілітовані історією». Довідкові видання, підготовлені вченими й краєзнавцями, які співпрацюють з цими організаціями, розкривають структуру та функції репресивних органів влади, систему місць ув'язнень в СРСР, подають інформацію про персоналії співробітників радянських спецслужб, реконструюють біографії репресованих. Тим самим дають відповідь на складне питання про роль українців в репресивній машині сталінізму та місце серед репресованих народів СРСР.

Ключові слова: Енциклопедія, історія України, сталінські репресії, жертви репресій, НКВС, МВС, МГБ, ГУЛАГ.

Фундаментальні дослідження сталінського режиму розпочалися лише після розпаду СРСР, демократизації суспільного життя й часткового розсекречення архівів спецслужб у пострадянських країнах. За цей час науковці пройшли шлях від публікацій перших оглядових статей (без права вказувати посилання на архівне джерело) та мемуарних творів,

згодом збірників документів, монографій до створення довідкових сайтів, баз даних на репресованих і співробітників спецслужб, віртуальних музеїв. Спектр піднятих питань надзвичайно широкий: з'ясування масштабів репресій, квалітативно-аналітичні, біографічні дослідження, створення соціальних та антропологічних портретів табірної середовища, текстуральний аналізу спогадів про пережите, вивчення специфіки пригадування та оповідання про ув'язнення, проблем історичної пам'яті. Тим не менше, чимало питань залишаються поза увагою вчених, громадськості, свідків. Зокрема питання про те, як виглядає український образ ГУЛАГу. Як склалося життя українців чи представників інших національних груп після їх репресій і депортацій з України? Якою була доля сотень тисяч українських «куркулів» чи «націоналістів», арештованих у 1930-ті чи 1940-ві роки і вивезених з України? Як склалося життя у засланні польських осадників, вивезених у 1939 р. з Волині, чи кримських татар, депортованих у 1944 р.? Питання про табірний соціум у зв'язку з репресіями цих соціальних груп в Україні практично не ставилося. Це не просто фігура замовчування, вона практично відсутня у науковій нарації. Зазвичай, сталінські репресії в українській історіографії вивчаються за національним і територіальним принципом, тобто дослідника цікавить те, що відбувалося з українцями і безпосередньо в Україні. Андрій Портнов у зв'язку з цим говорить про «територіалізацію теми» ГУЛАГу, винесення її за межі дослідження, за кордон. Тобто арештували, засудили, вивезли. Все, а далі — це не наша історія¹. Завданням цього огляду буде показати джерела та приклади створення «українського» ландшафту радянських таборів.

Першими публікаціями про перебування у сталінських таборах та на засланні стали спогади втікачів з СРСР починаючи з 1930-х років². Особливо багато таких в'язничних мемуарів з'явилося відразу після Другої світової війни. Наприклад, у таборах переміщених осіб стали публікуватися книжечки спогадів колишніх військовополонених та примусових робітників, які після радянських таборів пройшли ще пекло нацистських, але у такий ризикований спосіб опинилися а межами СРСР. Ліга українських політичних в'язнів, Демократичне Об'єднання бувших Репресо-

¹ *Портнов Андрей*. Украинский образ ГУЛАГа: Лагерный социум. Механизмы памяти и способы описания [Електронний ресурс] / дискуссия 14/11/2011. ГУЛАГ дискуссия память о прошлом проработка прошлого репрессии в СССР: — Режим доступу: <https://urokiistorii.ru/article/2578> (останній перегляд: 03.09.2019).

² Соловецька каторга: Документи / Ред. Левко Чикаленко. — Варшава, 1931. — 72 с.; *Юрченко В.* [Справж. Карась-Глинський Юрій]. Шляхами на Соловки. — Львів, 1931. — 231 с.; *Юрченко В.* Зі соловецького пекла на волю. — Львів: Червона калина, 1931. — 287 с.

ваних Українців Советами, Організація українських націоналістів активно сприяли виданню та поширенню такої викривальної літератури. Одним з перших, у 1947 році розпочав публікувати свої спогади у журналі «Літопис українського політв'язня» Григорій Сова. Окремою брошурою у 1947 році українському таборі в Аугсбурзі вийшли спогади Василя Савченка про «Безимлаг». Про умови виживання та праці, знуцання в іншому радянському Ухта-Печорському таборі написав Михайло Шкварко³. У Аргентині та Канаді наприкінці 1940-х років вийшли автобіографічні оповідання Миколи Приходька⁴. Найбільшої популярності та розголосу набула книжка інженера «перебіжчика» Віктора Кравченка «Я обрав свободу» (1947 р.)⁵, у якій він за допомогою журналіста Юджина Лайонса і перекладачки Елізабет Гепгуд описав злочини сталінського режиму, зокрема про голодомор 1932–1933, про систему Гулаг, про співпрацю урядів Й. Сталіна і А. Гітлера. Завдяки судовому процесу проти французької газети («Леттр франсез»), яка звинуватила його у брехні, книга стала бестселером, перекладена багатьма мовами світу. Помітним явищем також стала книга єврея із Пінська Юлія Марголіна «Подорож в країну «зе-ка»⁶. Він був арештований після окупації Польщі Радянським Союзом у 1940 році як діяч сіоністського руху й провів шість років у радянських таборах.

Але більшість із цих перших свідчень про радянські злочини належать радше до бібліографічних раритетів, які порівняно нещодавно змогли потрапити до вітчизняного читача, особливо після створення онлайн-бібліотеки Diasporiana, проекту зі збереження інтелектуальної спадщини та розсіяння⁷.

Після смерті Сталіна й повернення з радянських таборів в'язнів-іноземців, німецьких військовополонених в Європі з'явилося більше інформації, яку можна було узагальнити. Таку спробу зробили співробітники Інституту досліджень історії і культури СРСР в Мюнхені. У 1955 році вийшла перша книга «Концтабори в СРСР», яку написав Микола

³ Шкварко М. Ухта-Печорський Концтабір. — Нью-Йорк: Демократичне Об'єднання бувших Репресованих Українців Советами, 1952. — 24 с.

⁴ Приходько М. Ф. Я прошу слова. Буенос Айрес: Перемога, 1949. — 78 с.; Його ж. На роздоріжжях смерті. — Вінніпер: Тризуб, 1949. — 158 с.; Prychodko N. I was in Siberia // Ukrainian Quarterly. — 1951. — Vol. 7. — № 4. — Р. 358–361; Його ж. Від Сибіру до Канади: Повість-хроніка. — Буенос-Айрес: Юліан Середяк, 1979. — 305 с.

⁵ Kravchenko Viktor. I Chose Freedom. The personal and political life of a soviet official. — London: Robert Hale Limited, 1947. — 496 p.

⁶ Марголин Ю. Б. Путешествие в страну ЗЭ-КА. — Нью-Йорк: Изд-во им. Чехова, 1952. — 414 с.

⁷ Diasporiana [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua> (останній перегляд: 09.10.2019).

Троїцький і опублікував під псевдонімом Б. Яковлев⁸. Наступного року з'явилася друга — про режим охорони радянських концтаборів, яку написав колишній офіцер РОА В'ячеслав Артем'єв⁹. Цінність цих книг полягає в тому, що в них уперше був підсумований і систематизований величезний матеріал про концентраційні табори, отриманий з різних джерел: від колишніх військовополонених, перебіжчиків, біженців та інших жертв і свідків застосування рабської праці в СРСР. Але у той час на Заході книгу не сприйняли, і з політичних міркувань весь тираж вилучили й знищили. Проте деякі екземпляри очевидно таки потрапили до читачів, оскільки ці два видання згадуються у дослідженні Андрія Микулина «Концентраційні табори в Советському Союзі»¹⁰. Він доповнив видання Інституту досліджень історії і культури СРСР інформацією про українських в'язнів ГУЛАГу, про повстання у спецтаборах, подав перелік 257 таборів із короткими поясненнями до цих табірних комплексів. Фактично — це перше аналітичне україномовне видання про історію сталінських репресій.

Як своєрідну енциклопедію, написану літературною мовою, можна вважати найбільш відому працю про сталінські табори — тритомне видання Олександра Солженіцина «Архіпелаг ГУЛАГ»¹¹. Завдяки цій праці бюрократична аббревіатура радянських спецслужб — ГУЛАГ — закріпилася в історіографії та популярній культурі для позначення масштабів самого явища кримінального переслідування в СРСР та неозорих просторів місць ув'язнення для мільйонів людей.

Першим довідником про радянські табори, і за формою, й за суттю, є «Довідник по ГУЛАГу» Жака Россі. Це тлумачний словник радянських табірних-тюремних термінів. У ньому за алфавітним порядком наведені не тільки слова і вирази, а й географічні назви, що стосуються ГУЛАГу. Видатний французький політолог і лінгвіст Жак Россі, який приїхав в СРСР за відрядженням Комінтерну, провів у сталінських таборах, в'язницях і засланнях з 1937 по 1961 рік. Його «Довідник по ГУЛАГу» став

⁸ Яковлев Б. Концентрационные лагеря в СССР. — Мюнхен: Институт по изучению истории и культуры СССР, 1955. — 256 с.

⁹ Артемьев В. П. Режим и охрана исправительно-трудовых лагерей МВД. — Мюнхен, ФРГ: Institut zur Erforschung der UdSSR, 1956. — 221 с. — (Исследования и материалы. Том 26. Серия 1).

¹⁰ Микулин А. Концентраційні табори в Советському Союзі. — [Б. м.]: Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1958. — Ч. 2. — 227 с. — (Бібліотека Українського Підпільника. Сер. друга).

¹¹ Перше видання: Солженицын А. И. Архипелаг ГУЛАГ: Опыт художественного исследования, 1918–1956: [в 3 т.] — Paris: YMCA-Press, 1973–1975. — Т. 1: [Ч.] 1–2. — 1973. — 607 с. — Т. 2: [Ч.] 3–4. — 1974. — 660 с. — Т. 3: [Ч.] 5–7. — 1975. — 584 с.

працею всього життя вченого, втіленням обтяжливого народного досвіду цих фатальних десятиліть.

У СРСР наукова робота зі збирання відомостей про систему та історії ГУЛАГу розпочалася наприкінці 1980-х років, центром якої стало історико-меморіальне товариство «Меморіал» в Москві та чисельні його філії в інших обласних центрах та республіках. Спочатку ця робота складалася із систематизації інформації, що надходила від колишніх в'язнів сталінських таборів. Потім розпочалася обробка масивів офіційних документів в державних архівосховищах (перш за все, фондів НКВС і ГУЛАГу в Державному архіві Російської Федерації), які поступово відкривалися для дослідників після розпаду Радянського Союзу.

В Україні центром досліджень радянських репресій стала наукова програма «Реабілітовані історією», яку координував відділ по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ Інституту історії України НАН України. На початку 1990-х рр. проблема «...створення та функціонування тоталітарної системи в Україні» стала одним із пріоритетних напрямів наукових досліджень. Розсекречені документи державних та архіву ЦК Компартії України, її місцевих партійних комітетів, матеріали архівних підрозділів колишнього Комітету державної безпеки УРСР, опубліковані спогади колишніх в'язнів ГУЛАГу стали головною джерельною базою для дослідників. Це уможливило проведення фундаментальних досліджень з проблем впровадження сталінської моделі соціалізму в Україні; державного терору як методу управління; ролі радянської спецслужби як одного з інструментів державного терору.

Для координування та організації проведення подібних досліджень Національна академія наук України, Інститут історії України НАН України, Служба безпеки України, спільно з Державним комітетом по пресі, Українським історико-просвітницьким товариством «Меморіал» імені В. Стуса, Всеукраїнською Спілкою краєзнавців ініціювали Державну програму науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією».

Багатотомне видання покликане служити відновленню історичної справедливості, ґрунтовному висвітленню трагічних подій в історії України, повернути їй незаслужено забуті імена державних діячів, науковців, митців, робітників і селян, вшанувати тих, хто боровся за свободу і незалежність України. Водночас книги «Реабілітовані історією» — це наукове видання, що збагатило вітчизняну науку новим оригінальним фактичним матеріалом, ввело у науковий обіг і оприлюднило раніше закриті для дослідників документи вищого партійно-радянського керівництва СРСР та УРСР, колишніх спеціальних служб, правоохоронних органів, відкрило широкі можливості для наукового вивчення і узагальнення проблем зародження і функціонування комуністичного режиму в Україні.

На цей час опубліковано 120 томів «Реабілітовані історією»¹². Структура кожного обласного тому включає декілька книг. У першій книзі публікується вступна стаття-дослідження, в якій особлива увага звертається на особливості функціонування комуністичного режиму на території області. Нариси про незаслужено забутих та репресованих державних діячів, учених, акторів, політиків, робітників, селян дають читачеві можливість уявити масштабність політичної, національної, соціальної і релігійної «чистки» радянського суспільства. Розділ «Мовою документів» дає уявлення про перебіг політичних репресій, взаємодію партійних, радянських, правоохоронних органів і спецслужб у здійсненні державного терору, методи роботи радянських спецслужб, настрої населення. Основний зміст книг складається зі списків репресованих, підготовлених на основі архівно-слідчих справ. Окремо висвітлюється увічнення пам'яті репресованих громадян.

Для публікації досліджень, документальних матеріалів колишніх спецслужб від 1993 року розпочалося видання періодичного науково-документального журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ». За цей час вже вийшло 50 номерів¹³.

Під час роботи над такими масштабними проектами було зібрано багато первинного матеріалу, а також розпочалося його узагальнення. Своєрідним путівником серед архівних справ радянських спецслужб стала книга Романа Подкура та Віктора Ченцова «Документи органів державної безпеки УРСР 1920–1930-х років: джерелознавчий аналіз»¹⁴. У ній розкриваються особливості документування діяльності НКВС, які дають розуміння специфіки тих справ, з якими працює дослідник, та контекст інформації, яка міститься у архівних справах чекістів. Також у цій книзі зібрана довідкова інформація про структуру центральних та місцевих органів внутрішніх справ у Радянському Союзі.

Особливий інтерес істориків та громадськості зосереджений на безпосередній долі людей — жертв репресій. Цій темі присвячено найбільше матеріалів, опублікованих від початку 1990-х років¹⁵. Нові соціальні

¹² Подкур Р. Ю. Реабілітовані історією [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=reabilitovani_istoriieju (останній перегляд: 09.10.2019).

¹³ Сторінка журналу на сайті Інституту історії України НАНУ «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/ejournal/EJ0000003> (останній перегляд: 09.10.2019).

¹⁴ Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ / НАН Украины. Институт истории Украины; Отдел по разработке архивов ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — Тернополь: «Збруч», 2010. — 372 с.

¹⁵ Зневажена Клію: зб. ст. / Голов. ред. Ю. З. Данилюк. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. — 594 с.; Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загально-

групи жертв сталінського терору відкриває в своїх дослідженнях Тамара Вронська¹⁶. У її працях про «членів сімей ворогів народу», «повторників» ґрунтовно представлено як історичний контекст цих явищ, так і юридично-правовий аспект проблеми. Дослідниця ввела до наукового обігу тисячі документів, розповіла про долі сотень людей, арештованих в Україні.

Останнім часом з'явилася можливість досліджувати й біографії «катів» — працівників наркомату, управлінь та відділень НКВС, начальників таборів, слідчих. Найперше того, хто сам згодом потрапив під молох репресій, бо на нього зберіглася в архіві слідча справа. Це біографічні дослідження Олега Бажана та Вадима Золотарьова, Романа Подкура та Валерія Васильєва¹⁷.

Наступним етапом має стати дослідження підґрунтя репресивної політики — морально-психологічного стану суспільства, рівня політичної культури, мотивацій злочинів, причин нехтування елементарних норм судочинства тощо.

Як попередні результати досліджень радянської тоталітарної системи в Україні можна представити матеріали з цієї теми у багатотомному виданні «Енциклопедії історії України». Це узагальнюючі понятійні статті, наприклад, «Тоталітарні режими», «Авторитарні режими», «Наркомат внутрішніх справ», «Державне політичне управління», «ГУЛАГ», «Депортації», «Спецпоселення», тематичні статті, присвячені окремим подіям та явищам, які змальовують обставини перебування українців в ув'язненні, їх спротив тоталітарній системі: «Депортація кримських татар у 1944 р.», «Кенгірське повстання», «Норильське повстання», «Старобільський табір військовополонених». Біографії жертв репресій, переважно відомих партійних, державних діячів, літераторів, художників, акторів розкривають долю українських в'язнів, повертають імена людей, які намагалася стерти з історії радянська держава. Серію статей для

національних політичних та культурних процесах (1914–1939). — К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. — 648 с.

¹⁶ Вронська Т. Упокорення страхом. Сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади, 1917–1953 рр. — К.: Темпора, 2013. — 624 с.; Її ж. Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948–1953 рр.). — К.: Темпора, 2019. — 420 с.

¹⁷ Бажан О., Золотарьов В. Луганський прокуратор (штрихи біографії капітана державної безпеки НКВС Григорія Коркунова) // Краєзнавство. — 2015. — № 3–4. — С. 257; Бажан О., Золотарьов В. Мішень чи випадкова жертва «Великого терору»? // Краєзнавство. — 2018. — № 2. — С. 121; Бажан О., Золотарьов В. Яків Флейшман. Непарадний портрет начальника особливого відділу УДБ УНКВС по Дніпропетровській області // Краєзнавство. — 2019. — № 1. — С. 83; Васильєв В., Подкур Р. Радянські карателі. Співробітники НКВС — виконавці «Великого терору» на Поділлі / НАН України. Інститут історії України. — К.: Видавець В. Захаренко, 2017. — 240 с.

енциклопедії про перших керівників органів внутрішніх справ, державної безпеки в УСРР, підготував на той час керівник Галузевого державного архіву СБУ Сергій Кокін¹⁸.

Найбільш повними на сьогоднішній момент є довідкові видання, підготовлені науковцями міжнародного історико-меморіального товариства «Меморіал». На підставі відкритих джерел і архівних даних співробітники товариства займаються відновленням списків і біографій осіб, пов'язаних з процесом ухвалення рішень і втіленням їх в життя. Це серія довідників Нікити Петрова «Хто керував органами держбезпеки»¹⁹. Біографічні начерки про найвищих посадових осіб органів держбезпеки СРСР складають збірник «Вони виконували накази Сталіна» (2011)²⁰. Книга «Нагороджені за розстріл»²¹ оповідає про працівників НКВС, які безпосередньо брали участь у розстрілах польських військовополонених у трьох таборах: Козельського, Осташковського і Старобільського в 1940 р. У додатку наведені біографічні довідки про працівників НКВС, які брали участь у винесенні позасудових рішень, оформленні справ, підготовці та проведенні розстрілу польських громадян в Калінінській, Смоленській і Харківській областях в 1940 р.

Документи і дослідження про механізм роботи каральних органів представлені у довідкових виданнях та збірниках документів, присвячених місцям ув'язнення в СРСР²². Довідник «Система исправительно-трудовых лагерей в СССР»²³ містить відомості про більш ніж

¹⁸ Інститут історії України НАН України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/person/0000195> (останній перегляд: 09.10.2019).

¹⁹ *Петров Н.* Кто служил в советских органах госбезопасности в Германии. 1945–1954: Справочник. — М.: Звенья-Мемориал Москва, 2017. — 1052 с.; *Петров Н. В., Скоркин К. В.* Кто руководил НКВД: 1934–1941: Справочник. — М.: Издательство: «Звенья»; Международное общество «Мемориал», 1999. — 503 с.; *Петров Н. В.* Кто руководил органами госбезопасности: 1941–1954». — М.: Звенья, 2010. — 1007 с.; *Жуков А. Н.* Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939: Справочник. — М.: Мемориал, 2016. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://nkvd.memo.ru> (останній перегляд: 08.10.2019).

²⁰ *Петров Н. В.* Палачи: Они выполняли заказы Сталина. — М.: Новая газета, 2011. — 320 с.

²¹ *Петров Н. В.* Награждены за расстрел. 1940. — М.: МФД, 2016. — 368 с.

²² ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1960: Справочник / Сост. Кокурин А. И., Петров Н. В. — М.: Издание МФД, 1997 — 352 с. («Россия. XX век. Документы»); История сталинского ГУлага. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов. Собрание документов в 7 томах. — Т. 2: Карательная система: структура и кадры / Отв. ред. и сост. Н. В. Петров. — М.: «Российская политическая энциклопедия», 2004. — 696 с.

²³ Система исправительно-трудовых лагерей в СССР / Сост. М. Б. Смирнов. — М.: Звенья, 1998. — 600 с.

470 табірних управлінь, які існували в СРСР (назва, підпорядкованість, дислокація, час існування, чисельність, виробнича діяльність, начальники і т. п.). До книги увійшли статті з історії пенітенціарної системи в СРСР, різні покажчики і карти. Майже одночасно довідник був виданий польською мовою.

На сучасному етапі досліджень історії сталінізму, політичних репресій та інакодумства в СРСР основні ресурси державних та громадських організацій зосереджені на створенні інтернет-ресурсів, для того, щоб інформація про ці події була якомога доступнішою. Так в Україні триває наповнення довідкової бази «Національний банк даних жертв політичних репресій радянської доби в Україні», розміщеної на сайті Реабілітовані історією²⁴. За архівно-слідчими справами, які зберігаються у Національному архівному фонді України, працівниками обласних науково-редакційних груп виявлено й складено картки на понад 700 тис. репресованих громадян. Розпочаті дослідження депортацій 1930–1950-х років та виявлення імен депортованих громадян. Створюється електронна Національна база жертв політичних репресій за 17 параметрами. Тепер, коли складені поіменні списки жертв репресій, можна буде невдовзі назвати більш-менш точну цифру репресованих по Україні — і в хронологічному, і в територіальному зрізі.

База даних «Жертви політичного терору в СРСР» — один з найдавніших проектів «Меморіалу», метою якого є відновлення пам'яті про терор і увічнення пам'яті його жертв. Для того щоб зберегти пам'ять про жертви і допомогти людям відновити історію їх сімей, товариство «Меморіал» в 1998 р. приступило до створення єдиної бази даних, зводячи разом інформацію з регіональних книг пам'яті, які вже вийшли в світ або тільки підготовлених до видання. Результати цієї роботи, доповнені інформацією з інших джерел (в тому числі анкет «Меморіалу»), і становлять основний зміст ресурсу. База оновлюється кілька разів на рік і на поточний момент містить близько трьох мільйонів осіб.

На сайті Міжнародного товариства «Меморіал» розміщено також інші бази даних та різноманітні покажчики, узагальнені відомості. Наприклад, база з назвою «Сталінські списки»²⁵ — результат спеціального дослідження. Тут зібрані імена людей, засуджених за особистою санкцією Сталіна і його найближчих соратників до різних засобів покарання (переважно до розстрілу). Вперше ці списки були опубліковані в 2002 році на CD, підготовленому Товариством «Меморіал» спільно з Архівом Пре-

²⁴ Реабілітовані історією [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.reabit.org.ua> (останній перегляд: 10.10.2019).

²⁵ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://stalin.memo.ru/> (останній перегляд: 10.10.2019).

зидента РФ. До бази даних увійшли відомості з 383 списків людей, засуджених до розстрілу прямим розпорядженням членів Політбюро в 1937–1938 роках і налічує 44,5 тис. імен.

Показчик біографій репресованих зроблений на основі книжкових зібрань Державної публічної історичної бібліотеки, «Меморіалу» і Сахаровського центру. Він включає фрагменти неспеціалізованих видань, які містять інформацію про репресованих (списки і біографії)²⁶.

База даних з історії терору включає базу кадрового складу органів державної безпеки СРСР 1935–1939²⁷ — імена і біографії понад 41 тис. співробітників НКВС, зібрані під час аналізу наказів про нагородження цього періоду, дає можливість робити пошук персон за місцем служби, званням, нагородами, окремо виділені репресовані співробітники органів держбезпеки.

Перелічені проекти є необхідною базою для подальших досліджень сталінізму в Україні та українців у сталінських таборах, вони важливі з точки зору верифікації кількісних даних, інформації, наведеної в архівних документах, з'ясування подальшої долі жертв та катів.

Надзвичайно важливим постає завдання історіографічного аналізу зробленого і активізації саме тих механізмів історичної пам'яті, які «відповідальні» за донесення до майбутніх поколінь правди про систему державного терору. Якраз довідкове видання, його онлайн-версія — є тією доступною формою, яка передбачає узагальнення попереднього досвіду, представлення його в коротких текстах, котрі швидко можуть дати вичерпні відповіді на багато питань. Сукупність таких коротких та різнопланових публікацій яскраво показує жахливі масштаби репресій. Проект Інституту історії України НАН України з написання енциклопедії «Україна. Друга світова війна. Енциклопедія» практично «витягує» проблематику сталінських репресій в інше тематичне й міждисциплінарне поле. Одночасно, тема Другої світової війни, яка не завжди асоціюється з переслідуванням в СРСР, отримує інше новаторське прочитання.

REFERENCES

Artem'ev, V. P. (1956). *Rezhim i ohrana ispravitel'no-trudovyx lagerej MVD*. (Vol. 26, Seriya 1, Issledovaniya i materialy). Myunxen, FRG: Institut zur Erforschung der UdSSR. [in Russian].

²⁶ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://listsbook.memo.ru/> (останній перегляд: 10.10.2019).

²⁷ Жуков А. Н. Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939: Справочник. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://nkvd.memo.ru> (останній перегляд: 10.10.2019).

Bazhan, O., & Zolotar'ov, V. (2015). Luhans'kyj prokurator (shtrykhy biohrafii kapitana derzhavnoi bezpeky NKVS Hryhoriia Korkunova). *Kraieznavstvo*, 3–4, 257. [in Ukrainian].

Bazhan, O., & Zolotar'ov, V. (2018). Mishen' chy vypadkova zhertva «Velykoho teroru»? *Kraieznavstvo*, 2, 121. [in Ukrainian].

Bazhan, O., & Zolotar'ov, V. (2019). Yakiv Flejshman. Neparadnyj portret nachal'nyka osoblyvoho viddilu UDB UNKVS po Dnipropetrovs'kij oblasti. *Kraieznavstvo*, 1, 83. [in Ukrainian].

Chykalenko, Levko. (Ed.). (1931). *Solovets'ka katorha: Dokumenty*. Varshava. [in Ukrainian].

Danyliuk, Yu. Z. (Ed.). (2005). *Znevazhena Klio: zb. st.* Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Kokurin, A. I., & Petrov, N. V. (Comps.). (1997). *VChK–OGPU–NKVD–NKGB–MGB–MVD–KGB. 1917–1960: Spravochnik*. («Rossiya. XX vek. Dokumenty»). Moscow: Izdanie MFD. [in Russian].

Kravchenko, Viktor. (1947). *I Chose Freedom. The personal and political life of a soviet official*. London: Robert Hale Limited. [in English].

Margolin, Yu. B. (1952). *Puteshestvie v stranu ZE'-KA*. N'yu-York: Izd-vo im. Chexova. [in Russian].

Mikulin, A. (1958). *Koncentracijni tabori v Sovets'komu Coyuzi*. (Vol. 2, Biblioteka Ukraïns'kogo Pidpil'nika Ser. druga). [B. m.]: Vidannya Zakordonnix Chastin Organizacii Ukraïns'kix Nacionalistiv. [in Russian].

Petrov, N. (2017). Kto sluzhil v sovetskix organax gosbezopasnosti v Germanii. 1945–1954: Spravochnik. Moscow: Zven'ya-Memorial Moskva. [in Russian].

Petrov, N. V. (2010). *Kto rukovodil organami gosbezopasnosti: 1941–1954*. Moscow: Zven'ya. [in Russian].

Petrov, N. V. (2011). *Palachi: Oni vypolnyali zakazy Stalina*. Moskva: Memorial. [In Russian].

Petrov, N. V. (2016). *Nagrashdeny za rasstrel. 1940*. Moskva: Memorial. [In Russian].

Petrov, N. V. (Ed.). (2004). *Istoriya stalinskogo Gulaga. Konec 1920-x — pervaya polovina 1950-x godov. Sobranie dokumentov v 7 tomax*. (Vol. 2: Karatel'naya sistema: struktura i kadry). Moscow: «Rossijskaya politicheskaya e'nciklopediya». [in Russian].

Petrov, N. V., & Skorkin, K. V. (1999). *Kto rukovodil NKVD: 1934–1941: Spravochnik*. — Moskva: Izdatel'stvo: «Zven'ya»; Mezhdunarodnoe obshhestvo «Memorial». [In Russian].

Podkur, R. Yu. *Reabilitovani istorieyu*. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=reabilitovani_istorieju [In Russian].

Podkur, R., & Chentsov, V. (2010). *Dokumenty organov gosudarstvennoj bezopasnosti USSR 1920–1930-x godov: istochnikovedcheskij analiz* Archives Research. Ternopil: «Zbruch». [In Russian].

Portnov, Andrej. (2011). Ukrainskij obraz GULAGa: Lagernyj socium. Mexanizmy pamyati i sposoby opisaniya. *Diskussiya 14/11/2011. GULAG diskussiya*

pamyat' o proshlom prorabotka proshlogo repressii v SSSR. Retrieved from <https://urokiistorii.ru/article/2578> [In Russian].

Prychodko, N. (1951). I was in Siberia. *Ukrainian Quarterly*. (Vol. 7), 4, 358–361. [in English].

Prykhod'ko, M. F. (1949). *Na rozdorizhzhakh smerti*. Vinnipeg: Tryzub. [in Ukrainian].

Prykhod'ko, M. F. (1949). Ya proshu slova. Buenos Ajres: Peremoha. [in Ukrainian].

Prykhod'ko, M. F. (1979). *Vid Sybiru do Kanady: Povist'-khronika*. Buenos-Ajres: Yuliiian Serediak. [in Ukrainian].

Reabilitovani istoriieiu Retrieved from <http://www.reabit.org.ua> [in Ukrainian].

Retrieved from <http://listsbook.memo.ru/> [in Russian].

Retrieved from <http://stalin.memo.ru/> [in Russian].

Rubl'ov, O. (2004). *Zakhidnoukrains'ka intelihentsiia u zahal'nonatsional'nykh politychnykh ta kul'turnykh protsesakh (1914–1939)*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Shkvarko, M. (1952). *Ukhta-Pechors'kyj Kontstabil*. N'iu-jork: Demokratychne Ob'iednannia buvshykh Represovanykh Ukraintsiv Sovietamy. [in Ukrainian].

Smirnov, M. B. (Comps.). (1998). *Sistema ispravitel'no-trudovykh lagerej v SSSR*. Moskva: Zven'ya. [In Russian].

Solzhenicyn, A. I. (1973–1975). *Arxipelag GULAG: Opyt xudozhestvennogo issledovaniya, 1918–1956: [v 3 t.]*. (Vol. 1: [Ch.] 1–2, Vol. 2: [Ch.] 3–4, Vol. 3: [Ch.] 5–7). Paris: YMCA-Press, [in Russian].

Vasyl'iev, V., & Podkur, R. (2017). *Radians'ki karateli. Spivrobotnyky NKVS – vykonavtsi «Velykoho teroru» na Podilli*. Kyiv: Vydavets' V. Zakharenko. [in Ukrainian].

Vrons'ka, T. (2013). *Upokorennia strakhom. Simejne zaruchnytstvo u karal'nij praktytsi radians'koi vlady, 1917–1953 rr*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

Vrons'ka, T. (2019). *Povtornyky: pryrecheni brantsi HULAHu (1948–1953 pp.)*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

Yakovlev, B. (1955). *Koncentracionnye lageri v SSSR*. Myunhen: Institut po izucheniyu istorii i kul'tury SSSR. [In Russian].

Yurchenko, V. (1931). *Zi solovets'koho pekla na voliu*. L'viv: Chervona kalyna. [in Ukrainian].

Yurchenko, V. [Spravzh. Karas'-Hlyns'kyj, Yuriij]. (1931). *Shliakhamy na Solovky*. L'viv. [in Ukrainian].

Zhukov, A. N. (2016). *Kadrovyy sostav organov gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR. 1935–1939: Spravochnik*. Moscow: Memorial. Retrieved from <https://nkvd.memo.ru> [in Russian].

Tetiana Pastushenko,

Candidate Degree, Research Associate,
Institute of History of Ukraine, Department of History of Ukraine during World
War II National Academy of Sciences of Ukraine
(Kyiv), Ukraine, *tetiana_p@ukr.net*

UKRAINIANS IN THE GULAG IN ENCYCLOPEDIA EDITIONS

Encyclopedic and directory editions are a marker of scientific research development, they show the thematic range of issues and the depth of their work, directions for further research. Fundamental studies of the Stalinist regime began only after the collapse of the USSR, after the democratization of social life, and the partial declassification of the secret services' archives in the post-Soviet countries. During this time, scientists have gone from publications of articles, memoirs, collections of documents, monographs to the creation of reference sites, databases for the repressed and employees of special services, virtual museums.

This article presents a brief overview of the directory and encyclopedic literature on Stalin's repression, whose experience of preparation is important for the further development of the project of the Institute of History of Ukraine of NAS of Ukraine "Ukraine. Second World War. Encyclopedia". In this encyclopedic project, we would like to demonstrate the isochronal functioning of the Nazi Germany and Soviet Union repression machines, the fighting on the front line and to draw parallels between them

Currently, the largest centers of research for Stalin's repression are the international historical, educational, charitable and human rights society Memorial and the State Program for Publishing Historical and Documentary Books in the Rehabbed by History Series. Reference books prepared by scientists and ethnographers who collaborate with these organizations, reveal the structure and functions of repressive authorities, the system of places of detention in the USSR, provide information on personnel of Soviet security services, reconstruct biographies of the repressed. Thus, they answer the difficult question of the role of Ukrainians in the repressive machine of Stalinism and the place among the repressed peoples of the USSR.

Keywords: *Encyclopedia, history of Ukraine, World War II, Stalinist repression, victims of repression, NKVD, MVD, MGB, Gulag.*